

<https://doi.org/10.53656/his2025-6-6-ann>

Reviews and Annotations
Рецензии и анотации

ЗА ЛИХВИТЕ И ХОРАТА

Размисли по повод публикувано изследване за това как българите преди Освобождението гледат на лихвата

Проф. д.н. Пенчо Д. Пенчев

Университет за национално и световно стопанство

В българската историческа наука смислените изследвания, които се фокусират върху комплексни и сложни проблеми, са малко. Те изискват сериозни познания както на фактологията, така и на различни теоретични концепции, което е естествено препятствие пред амбициозни, но слабо подготвени автори. Изводите, до които достигат подобни проучвания, са несигурни, обикновено са нюансирани и не стават за лозунги в политически ангажираното писане за миналото. Книгата на Християн Атанасов е посветена на един от тези проблеми – отношението на българите към лихвата преди Освобождението.

Лихвата и това как я възприемат хората, които са участници в стопанските процеси, е един от най-старите и сложни въпроси. Различни етнически, социални и други групи развиват устойчиви модели на мислене по отношение на лихвата, които еволюират с времето, но и оказват своето трайно влияние върху стопанската политика, върху темповете на икономически растеж, върху организацията и функционирането на различни учреждения и т.н. Лихвата и лихварството с основание са привличали и привличат вниманието на икономисти, историци, философи, теолози. Още от най-древни

времена властта прави опити за регулиране на лихвите, интелектуалците се опитват да ги подложат на морално осъждане, а развити религиозни системи интегрират етични и прагматични мотиви при осъждането и оценката на лихви и лихварство. В същото време лихвата и кредитът, под различни форми, с прилагане на различни правила и норми, се практикуват почти повсеместно в хода на историческото развитие.

В изследването си Християн Атанасов прилага някои задължителни, макар и условни ограничения, които са наложителни, за да не се затъне в безкрайността на историческите факти. На първо място, той се концентрира върху процесите в българското общество преди Освобождението. Авторът констатира, че материалите за лихвата „не са толкова много“ (стр. 15), и затова често ги цитира в тяхната цялост. Дългите цитати, навярно могат да се приемат като прекаляване, но те спестяват необходимостта от преразказ и дават възможност на читателя да се потопи в духа и в езика на времето. Ясно е отчетен фактът, че българите не живеят изолирани в етнически чисти територии и че нормите и практиките, които възприемат, са повлияни от наличието на други религиозни, етнически и културни традиции. Времето-ограничение до периода на Възраждането (18. – 19. век) също е напълно приемливо. Тогава българското пространство постепенно се интегрира в пазарната икономика, което води до порастване на значението на кредита в икономиката. Хронологичните граници на изследването до голяма степен са условни, понеже някои от принципните положения в мисленето на българите за лихвата са с корени далеч преди началото на възрожденските процеси.

Изследванията, които се отнасят до поставения проблем, не могат да се оценят еднозначно и като количество, и като качество. Християн Атанасов успешно се справя с подбора на заглавия, които, пряко или косвено, засягат темата за лихварството. Няма излишно претоварване, но и не са пропуснати основни публикации по темата. Авторът е обърнал внимание не само на историографията, но и на теоретични, философски и важни религиозни текстове. Те определено имат отношение към изследвания проблем и помагат за ориентацията на читателя в дългата история на лихвата и лихварството.

При историческата реконструкция на отношението на българите към лихвата особено важно е привличането на подходящи автентични извори. Може би най-сериозната трудност в този план идва от факта, че грамотността в българското общество през разглеждания период е твърде ограничена. Това определено не позволява лесно да се разбере какво мислят за лихвата както онези части от българското население, които дават пари с лихва, така и онези, които взимат или се страхуват да вземат пари с лихва. За последните десетилетия преди Освобождението ценна информация дават вестници и списания, които се публикуват тогава. Погледът върху възрожденския печат, който авторът е направил, е задължителен и изчерпателен. Същото се отнася

и за анализа на различни текстове на проповеди, книги, брошури, преводи и адаптации на чужди произведения, които имат отношение към богатството, забогатяването лихвата и лихварството. Вероятно разработката би се обогатила от преглед и към възрожденските учебници. Голяма част от тях не са оригинални произведения, но тяхното съдържание със сигурност отразява идеалите и целите на възрожденската интелигенция включително и по въпроси, които са свързан с основния проблем на изследването.

В този ред на мисли е важно да се спомене, че особено сполучлива е идеята да се обърне внимание върху религията и специално върху православното изобразително изкуство. Във водещи стопанскоисторически изследвания се налага тезата, че религиозните вярвания и специфични норми имат пряко значение за появата на модерния икономически растеж, те определят параметрите за отношенията между хората, а също и на отношението на хората към заобикалящия ги материален свят (Мокуг 2017, pp. 119 – 141). Отразеното в наличните писмени извори, в икони и в църковни стенописи негативно отношение към лихварите е ясен и недвусмислен „урок“ за посетителите на църкви и манастири. Интересно е, но едва ли някога ще разберем с точност доколко възрожденските зографи просто отразяват всеобщото мнение и доминиращата религиозно-етична норма или се опитват да наложат на хората нещо, което е ново и непознато за тях. От изнесените авторови данни, изглежда, повече тежест има първата хипотеза, т.е. в изобразителното изкуство се отразява господстващото мнение.

Книгата не е плод на случайно хрумване, а е завършващ етап от усилия да се разкрият важни параметри от финансовата история на българските земи (виж напр: Atanasov 2023, 2024). Могат да се посочат няколко интересни и важни чисто фактологични приноса – вниманието, което е отделено на т. нар. сирашки каси като една от най-старите кредитни структури, ясно очертаното разнообразие на културни, административни и други институции, които се занимават с отдаване на пари с лихва, и т.н. Обръща се внимание на замяната на турските думи *файда/фаис*, които носят отрицателна конотация, с друга, ценностно неутрална чуждица – *кредит*. Тази замяна не се случва отведнъж, наложена е от Иван Богоров (стр. 75). Детайлът изглежда маловажен, но всъщност някои съвременни изследвания по стопанска история обръщат внимание точно на езика, на това какво и как се говори¹. Езикът отразява господстващи идеи, а идеите предопределят действията, стопанската политика и т.н. От тази гледна точка вниманието на Християн Атанасов към езиковите промени може да се оцени позитивно, а и да даде стимул за интердисциплинарни публикации в сходен дух.

Авторът долавя и успешно представя на читателите бавната еволюция от религиозно и морално детерминирано отрицание към относително по-неутрално отношение към лихвата и лихварството. Промяната не е впечатлява-

ща или рязка и не става никога преобладаваща. Напротив – сред много малка част от пишещите и четящите българи преди Освобождението на лихвата започва да се гледа през призмата на икономическия рационализъм. При това моралната критика на лихварството си остава като трайна характеристика в начина на мислене, без пряко и бързо да се влияе от промените в политическата организация на българското население. Впрочем заслужава да се отбележи, че тя не изчезва и след Освобождението. Независимо че светските характеристики на обществото постепенно стават водещи, през 1926 г. например в провинциалния печат на свободна България лихварите продължават да се описват с изцяло отрицателни характеристики: „...надали има по-грозна пиявица, по-крвожаден и ненаситен кърж [вероятно анонимният автор на статията има предвид кърлеж – б.м. П. П.] от лихварина“².

В книгата са поставени редица теми и въпроси, които предизвикват размисъл и са подтик към бъдещи научни публикации. Една от основните постановки, които стоят в основата на разработката, касае отрицателното отношение на християнската религия към лихвата. Тази концепция, дълго време бе приемана за вярна и от мен. Внимателното проследяване на библийските норми по отношение на лихвата обаче показва наличието на важни нюанси (North 1986, pp. 70 – 80). В евангелието на Матей (25: 15 – 27) е предадена притчата за талантите, които господар дава на трима от слугите си. Двамата успяват да увеличат сумата, която им е дадена, а третият скрил парите в земята. Когато последният ги връща на господаря си, той разгневен му заявява: „затова трябваше парите ми да внесеш на банкерите, а аз, като дойда, щях да си прибера своето с лихва“. В притчата очевидно няма осъждане или отхвърляне на лихварството, напротив то е прието като напълно легитимна икономическа дейност. Изглежда, корените на разделението между умерената, напълно приемлива лихва и прекомерната лихва, разоряваща кредитирания, което авторът установява на българска почва, могат да се открият дълбоко назад в християнството.

Няколко от наблюденията на Християн Атанасов, ако се поставят в по-широк исторически контекст, помагат за по-задълбочено разбиране на българската икономическа култура. Интерес предизвиква анализът на публикацията от Ст. Стамболов и Ф. Симидов за парите. Те предлагат създаването на обществени кредитни институции, които да раздават заеми с нисък лихвен процент на нуждаещите се. Идеята им е посрещната положително и от Христо Ботев. Малко преди Освобождението в българското общество се разпространява идеята, че е необходима държавна подкрепа при кредитирането на дребните производители. И двете идеи се превръщат в действителност след Освобождението. Създават се множество кредитни кооперации, но те само формално са организации за самопомощ от страна на по-бедните представители на българското население. В практическата си дейност кооперациите се

стремят да се доберат до държавна помощ и така да осигурят на клиентите си преференциални условия на кредитиране. Много често обаче подобни структури се превръщат в канали, чрез които държавни или кооперативни пари се използват за лична полза на определени кръгове. Подобно развитие вероятно е било трудно за предсказване преди Освобождението и целта на настоящите коментари не е да се критикуват с късна дата Стамболов, Ботев и Симидов. Стойностното в книгата на Християн Атанасов е, че тя е ключов елемент за очертаване на основни характеристики в българското икономическо минало, които имат своите проекции в по-сетнешното българско развитие, а под някаква форма – и в днешния ден.

Във възрожденската преса се срещат факти, изнесени от Християн Атанасов, че държавното регламентиране на твърде нисък лихвен процент и стриктното налагане на този регламент води до намаляване на предлагането на кредити (стр. 79). От гледна точка на елементарната икономическа теория случилото се изобщо не е изненадващо. Подобни факти обаче не пречат в обществото исканията за държавни регламентации и за ограничаване на лихвения процент да се ползват с висока степен на популярност. Със сигурност може да се направи изводът, че общественото отношение към лихвата не е монолитно, еднопластово и непротиворечиво. В него могат да се съчетаят, на пръв поглед, противоположни виждания, принципи и искания.

Един от любопитните акценти в книгата е свързан с отношението на Любен Каравелов към лихвата. Добре известно е, че в творчеството си Каравелов е критичен към чорбаджии и лихвари. Прототип на главния герой в повестта му „Хаджи Ничо“ е известният предприемач, банкер и дарител Христо Георгиев. Богатият ръководител на Добродетелната дружина е подложен на критика заради злоупотреба с обществени пари, които дава с лихва. От друга страна обаче, Каравелов се оплаква, че неговите длъжници не са изрядни (стр. 66). От гледна точка на това, че Каравелов е вестникар, оплакването му по-скоро е свързано с неизрядност от страна на абонатите на вестниците му, които дължат пари за получените от тях копия. Явно, е много лесно да се критикуват другите, но когато стане въпрос за собствените финансови затруднения, тогава нещата стават различни.

Фактологичните приноси, внимателният и нюансиран подход към миналото, новите теми и анализи поставят книгата „Слугите на Мамона“ сред добрите произведения на съвременната българска историография. В един аспект това може да се окаже и проблем – книгата на Християн Атанасов едва ли ще стане пазарен хит. Не защото е лоша, напротив – както беше посочено, тя е умело написана, интересна, предизвикваща размисъл комбинация между стопанска интелектуална и социална история. В общественото мислене обаче трудно си пробиват път тези, които долавят нюанси и избягват крясъци. Именно тези специфики на книгата я правят трудносмилаема за масовия

читател. Тези, които се интересуват от историята на българската икономическа мисъл, от стопанска, социална и културна история обаче, едва ли ще я подминат.

БЕЛЕЖКИ

1. Става въпрос най-вече за публикации на Дейдре Маклоски, които са познати и цитирани от автора. Относно значението на начина, по който се говори, Маклоски смята, че това е основният фактор за появата на модерния икономически растеж (виж: McCloskey 2010, pp. 385 – 392).
2. Русенска поща, 25 януари 1926 г., бр. 1237.

ЛИТЕРАТУРА

- АТАНАСОВ, Х., 2025. *Слугите на Мамона или как българите гледат на лихвата през османското време*. Издателство „Фабер“.
- АТАНАСОВ, Х., 2023. Отношението към лихварите и лихвата в османска България. Православната перспектива. *Известия на ЦСНН*, с. 45 – 59, DOI: 10.61836/DVAT7117.
- АТАНАСОВ, Х., 2024. Благотворителни фондации за кредитиране. Паричните вакъфи в османска България – разпространение и лимити. *Известия на ЦСНН*, с. 117 – 131, DOI: 10.61836/ICKO8237.
- MCCLOSKEY, D., 2010. *Burgoeis Dignity. Why Economics Can't Explain Modern World*. The University of Chicago Press.
- MOKYR, J., 2017. *A Culture of Growth. The Origins of the Modern Economy*. Princeton University Press.
- NORTH, G., 1986. *Honest Money. Biblical Principles of Money and Banking*. Christian Liberty Press.

REFERENCES

- ATANASOV, H., 2023. The Attitude Towards Usurers and Interest in the Nineteenth-century Ottoman Bulgaria. The Orthodox Perspective. *Proceedings of CEHR*, vol. 8, pp. 45 – 59, DOI: 10.61836/DVAT7117 (in Bulgarian).
- ATANASOV, H., 2024. Charitable Foundations for Lending. Cash Waqfs in Ottoman Bulgaria – Distribution and Limitations. *Proceedings of CEHR*, vol. 9, pp. 117 – 131, DOI: 10.61836/ICKO8237 (in Bulgarian)
- ATANASOV, H., 2025. “*Servants of Mammon*” or How Bulgarians Viewed Usury and Usurers During Ottoman Times. Veliko Tarnovo: Faber. ISBN 978-619-00-1993-0.
- MCCLOSKEY, D., 2010. *Burgoeis Dignity. Why Economics Can't Explain Modern World*. The University of Chicago Press.

MOKYR, J., 2017. *A Culture of Growth. The Origins of the Modern Economy*. Princeton University Press.

NORTH, G., 1986. *Honest Money. Biblical Principles of Money and Banking*. Christian Liberty Press.

OF INTEREST AND PEOPLE

Reflections on a Study of How Bulgarians before the Liberation Viewed Interest

✉ **Prof. Pencho D. Penchev, DSc.**

ORCID iD: 0000-0001-7542-1625

WoS ResearcherID Q-4377-2016

University of National and World Economy

E-mail: p.penchev@unwe.bg